

Dokumenty a práca s nimi v etnohistórii

Stanislav Konečný, Spoločenskovedný ústav SAV Košice, konecny@saske.sk

KONEČNÝ, Stanislav. Documents and work with them in the field of ethno-history. *Individual and Society*, 2005, Vol. 8, No. 3.

The author is sketching a gradual shift of the task of the written sources in research of history. He is defining basic notions connected with the theory and practice of historical research. The main attention is given to the documents, to their selection, specifics and basic modes of their utilization in historical research, especially in the field of ethnic issues. An attention is also given to the main phase of historical work and specific issues from the aspect of ethno-history.

Ethno-history. Documents. Research of history.

Príspevok bol vypracovaný v rámci riešenia projektu VEGA č. 2/4170/25

Historiografia je jedinou vednou disciplínou, ktorá nemá možnosť priamo skúmať objekt svojho bádania. Kým exaktné vedy, ale aj ostatné vedy o človeku a spoločnosti, disponujú reálne alebo ideovo jestvujúcimi javmi, procesmi, vzťahmi či entitami, ktoré tvoria predmet ich skúmania, pre históriu je predmet skúmania nedosiahnuteľný.¹ Zaoberá sa totiž javmi a udalosťami, ktoré sa odohrali v minulosti, nemožno ich presne, a priamo vlastne vôbec, rekonštruovať a podrobiť analýze modernými metódami a postupmi.

Pravda, to neznamená, že naša minulosť je objektívne nepoznatelná, že z veľkej časti zostáva pre nás tajomstvom a na jej základe teda nemožno vyvodiť adekvátne závery a poučenia. Dejiny nám totiž zanechali relatívne mnoho viac alebo menej viditeľných stôp, viac alebo menej jednoznačných dôkazov, ktoré vyjadrujú určité svedectvo. Práve to nám dovoľuje nielen spoznávať ich konkrétny priebeh, ale dokonca usudzovať aj o ich príčinách a dôsledkoch pre ďalší vývoj. Sú to historické pramene.

Z tohto hľadiska výzva antických dejepiscov *ad fontes!* vlastne symbolicky viedla ku vzniku historiografie. Písanie o dejinách na základe štúdia historických prameňov znamenalo premenu mytológie na históriu ako vedu. Antickým mysliteľom totiž záležalo na pravdivosti historického poznania, na objektívnom zachytení minulosti, pretože aj históriu chápali prakticky v duchu vtedajšieho hesla *Usus - magister egregius*.

Na tom nič nemení ani skutočnosť, že v nasledujúcom období sa v nej opäť uplatňovali iné než vedecké ciele. Stredoveké dejepisectvo totiž históriu vnímalo teleologicky, ako cieľavedomý proces s dominanciou morálnych a etických faktorov.² Preto je paradoxné, že slúžilo dynastickým záujmom panovníckych rodov alebo politickým zámerom svetských a cirkevných feudálov viac, ako objektívnemu poznaniu vývoja vtedajších národov a krajín.

V období novoveku pribudla historiografii ďalšia nevďačná úloha, ktorej sa ťažko zbavuje dodnes. Mala pomocou historických argumentov zdôvodňovať formovanie národných štátov a obhájiť ich imperiálne alebo obranné zámery. Bolo len prirodzené, že za takejto situácie historiografia predstavovala skôr

hodnotiaci výklad, ideológiu, než objektívne skúmanie historických prameňov. Z týchto dôvodov úroveň historiografie rástla len postupne, najmä pod vplyvom pozitivizmu, ktorý veľmi výrazne vyzdvihol úlohu historického faktu pri skúmaní i výklade dejín.

Ponímanie histórie ako reťaze historických faktov, ktoré vystupovali ako fragmenty skutočnosti i objektívne poznatky o nej, nesporne prispeli k objektivizácii historického výskumu. Pravda, preceňovanie faktov, aké sledujeme u zakladateľa objektívnej historiografie Leopolda von Rankeho či francúzskeho historika Fustela de Coulanges, vyvolalo kritiku ich teórie z pozícií subjektivismu a agnosticizmu. Napokon sa chápanie historického faktu načas ustálilo ako spoločenský významná aktivita generujúca isté zmeny sociálneho a kultúrneho prostredia.³

Je zaujímavé, že návrat k dôslednejšiemu štúdiu prameňov koncom 19. a začiatkom 20. storočia vlastne nevyvolali len filozofické podnety, ale v podstate mimoideové javy a súvislosti. V prvom rade to bol veľmi rýchly technický pokrok, vznik fotografie, filmu, ktorý značne rozšíril dovedajšiu škálu historických prameňov a inicioval historikov k objektívnemu bádaniu prostredníctvom nových vymožeností vedy a techniky.

Tým istým smerom však pôsobila aj profesionalizácia historického výskumu. Kým dovedy sa historickému bádaniu celkom bežne venovali aj samoukovia, amatéri a nadšení diletanti, v týchto rokoch sa výskum dejín stal záležitosťou univerzít, ba aj vedeckovýskumných inštitúcií. Realizovali ho na profesionálnej úrovni vzdelanci, ktorí boli pre túto činnosť špeciálne pripravovaní, a to po teoretickej i metodologickej stránke. Bádania mohli tak efektívnejšie využívať bohaté knižnice a dobre spracované archívy.

Knižnice sú zariadenia, ktorých základnou úlohou je zhromažďovať, uchovávať, evidovať a sprístupňovať zbierky tlačených, resp. rukopisných dokumentov vedeckého, osvetového či kultúrneho charakteru. Pre výskum národnostnej problematiky v nich možno okrem kníh účelne využiť i rôzne brožúry, drobné a úžitkové tlače, no najmä periodiká, hlavne noviny a časopisy.⁴ V podmienkach Slovenska sú v tomto smere najkompletnejšie zbierky Národnej knižnice v Martine a Univerzitnej knižnice v Bratislave.

Archívy sú inštitúcie, ktoré zhromažďujú, uchovávajú, ochraňujú, evidujú a sprístupňujú historicky cenné písomnosti a ďalšie dokumenty, ktoré vznikli aktivitou právnických a fyzických osôb.⁵ Vzhľadom na tzv. provenienčný princíp nie je štúdium etnických a národnostných problémov v archívoch jednoduché, pretože fondy sú usporiadané podľa pôvodcu písomností a nie ich obsahu. Príslušné dokumenty preto najčastejšie nachádzame vo fondoch štátnych a samosprávnych orgánov, hlavne vnútra, školstva kultúry, ale tiež represívnych zložiek. V našich podmienkach je najviac materiálov s takýmto obsahom v Slovenskom národnom archíve v Bratislave a v Archíve Ministerstva vnútra Slovenskej republiky v Levoči.

Prirodzene, v dvadsiatom storočí došlo k významnému pokroku aj v oblasti teórie a metodológie historického výskumu. Centrálné postavenie si udržal základný článok historického bádania - historický prameň. V odborných kruhoch už mnoho desaťročí názory v podstate oscilujú medzi širším a užším chápaním historických prameňov. Medzi najvšeobecnejšie patrí vymedzenie prezentované Marcom Blochom, ktorý historický prameň považoval za „*zmyslami pozorovateľné znamenie zachované javom, ktorý je sám osebe nedosiahnuteľný.*“⁶

Zdá sa, že s väčším uspokojením môžeme akceptovať stručnú definíciu J. Bartoša. Podľa nej sú historické pramene „*pôvodné zdroje informácií, ktoré ako výsledok alebo odraz historického procesu môžu slúžiť k poznaniu minulosti ľudskej spoločnosti.*“ Výhodou takéhoto vymedzenia je, že zahrňuje jednak zdroje, ktoré sú výsledkom ľudskej činnosti či existencie, ako aj tie, ktoré sú určitou znakovou sústavou zaznamenané a udržiavané na trvalom nosiči ako súčasť informačného fondu a kultúrneho dedičstva.⁷

Vzhľadom na veľké množstvo rôznorodých skupín historických prameňov, dochádza spravidla z teoretických i praktických dôvodov k ich rozdeľovaniu, a to podľa ich druhu, pôvodu, obsahu, funkcie, informačnej štruktúry a typu. Priekopnícku klasifikáciu presadzoval poľský historik Gerhard Labuda (1957) ktorý pramene rozdelil podľa prevládajúcej formy ľudskej činnosti na ergotechnické, sociotechnické a psychotechnické. Jeho kolega Jerzy Topolski delil pramene na priame a nepriame.⁸ Dodnes sa často používa aj klasické delenie historických prameňov, tj. na nepísané pramene a písomné pramene.

Nepísomné pramene, ktoré bývali v minulosti často stotožňované len s archeologickými pamiatkami s nedostačujúcou výpovednou hodnotou, majú v historickom výskume svoje miesto. Musíme si uvedomiť,

že k nim patria aj filmové, fotografické a fonografické záznamy dôležité pre výskum najnovších dejín. Pre bádanie v oblasti etnohistórie zvlášť nezastupiteľné sú etnografické a lingvistické pramene, ale aj ľudová tradícia, ktoré často zachycujú práve tie stránky vývoja, ktoré sa do písomných správ z rôznych dôvodov nedostali, avšak z hľadiska poznania vývoja etník neraz v sebe nesú aj kľúčové informácie.

Pravda, historici spravidla vždy uprednostňujú písomné pramene, najmä písomnosti inštitucionálneho pôvodu, či už majú oznamovací, pamätný, poisťovací, evidenčný či normatívny charakter. Tieto dokumenty sa často apriori považujú za vierohodné, aj keď vždy je potrebné brať do úvahy dobu, typ inštitúcie a priamy či nepriamy zámer autora písomnosti. Zvlášť pokiaľ ide o národnostnú problematiku od XVIII. storočia, môžu byť mnohé údaje úmyselne či mimovoľne skreslené.

Všeobecne pod pojmom dokument sa oficiálne chápe „*informačný prameň tvorený nosičom informácií v podobe hmotného predmetu a množinou dát či informácií na ňom (v ňom) fixovaných a formálne i obsahovo usporiadaných.*“⁹Pravda, pokiaľ ide o dokument v historiografii, názory archivárov a knihovníkov sa rôznia hlavne dôrazom na funkciu zachovávanania, resp. odovzdávania obsiahnutých informácií.

Český historik Josef Bartoš doporučuje definovať dokument ako viac alebo menej bezprostredný záznam o určitej skutočnosti zafixovaný na materiálnom nosiči prostredníctvom určitého systému znakov, ktorý obsahuje určitú množinu využiteľných informácií. Týmto spôsobom sa mu podarilo v rámci náuky o prameňoch oddeliť dokumenty od artefaktov ako predmetných pozostatkov ľudskej činnosti.¹⁰

Písomnosti osobnej povahy, akými sú personálne doklady, korešpodencia, rukopisy a pod. vzbudzujú síce menej dôvery, avšak pre prácu historika sú mimoriadne cenné. Zvlášť v novovekých dejinách totiž často odkrývajú skutočné príčiny, zámery a vzťahy, ktoré sa do oficiálneho protokolu nedostali, hoci často viac odhaľujú realitu. Pre legislatívu a exekutívu týkajúcu sa etnických a menšinových problémov to platí ešte o čosi viac.

Údaje z literárnych prameňov, ku ktorým počítame legendy, kroniky, pamäti, noviny a časopisy, musíme viac konfrontovať s poznatkami z iných zdrojov. Majú totiž buď značne subjektívny charakter alebo sú do istej miery poznačené vonkajšími tlakmi zo strany dobových politických alebo ekonomických elít. V tomto zmysle zvlášť štúdium dobovej tlače sa nemôže obmedziť len na časť politického spektra, ale venovať sa mu, pokiaľ je to možné, komplexne.

Osobitne opatrne je potrebné využívať informácie z textov, ktoré majú osobného autora. Podľa talianskeho spisovateľa a znalca semiotiky Umberta Eca totiž musíme rátať nielen so zámerom autora (*intentio auctoris*), so zámerom čitateľa (*intentio lectoris*), ale existuje aj zámer textu (*intentio operis*), ktorý je v istom zmysle nezávislý od autora i čitateľa, pričom, ak ho oddelíme od okolností, vzniká veľký počet jeho interpretácií.¹¹

Historik skúmajúci historické aspekty problematiky etnických menšín v konkrétnom priestore a čase sa v práci tiež často stretáva s edíciami prameňov. Ide o súbory historických prameňov vydaných tlačou, fotoreprodukciou alebo ako faksimile, ktoré uverejňujú text dokumentov s kritickým hodnotením a poznámkovým aparátom. Národnostná otázka, zvlášť problematika etnických menšín, totiž často vyvoláva mimoriadny spoločenský záujem, a to jednak zo strany vládnych štruktúr, i opozičných zoskupení.

Dokumenty s uvedenou témou sú preto vydávané častejšie ako iné, hoci prevažujú ich vedecko-populárne a školské varianty oproti vyložene vedeckým publikáciám. Z tohoto dôvodu zriedka ide o pramene jedného diplomatického druhu, väčšinou majú v tomto smere rôznorodý charakter, avšak tematicky zameraný. Vydania tzv. monofondových dokumentov sú z naznačených dôvodov pomerne zriedkavé a takmer vždy sú výsledkom aktivity renomovaných archívnych inštitúcií.

V týchto prípadoch sú dokumenty publikované takmer výhradne formou edičných radov, kým vedecko-výskumné inštitúcie preferujú vydávanie zborníkov dokumentov. Je to tak preto, lebo zvyčajne nemôžu vôbec zaručiť pravidelné vydávanie týchto materiálov ani ich komplexný charakter. Edíciu dokumentov v podobe prílohy poskytujú niektoré väčšie monografie, avšak za týchto okolností skoro vždy ide o ich výber a užšie obsahové zameranie.

Vydanie jednotlivých dokumentov má takmer vždy politický účel a najčastejšie je formou určitej propagandistickej činnosti. Ide o publikovanie manifestov, deklarácií, proklamácií a takých pôvodných textov, ktoré veľmi úsporným spôsobom vyjadrujú podstatu nejakej historickej udalosti s dlhodobými pozitívnymi alebo negatívnymi dôsledkami pre nasledujúci vývoj.

Na druhej strane, etnohistória kladie osobitné nároky aj na postup práce historika. Jej prvou fázou je heuristika, teda vyhľadávanie, ako aj usporiadanie historických prameňov vypovedajúcich o skúmanej realite. V druhej etape realizuje kritické štúdium dokumentov, ktorého pravidlá a prostriedky popisuje hermeneutika. Vo všeobecnosti však platí, že každý historický výskum založený na štúdiu dokumentov má z obecného, ale i pragmatického hľadiska vždy analyticko-syntetický charakter. Obyčajne pozostáva z verifikácie, identifikácie, interpretácie, ako aj zo syntézy takto získaných poznatkov.¹²

Hlavnou úlohou verifikácie je posúdiť, či historický prameň je pravý, sfalšovaný alebo falošný, čo pre skúsených špecialistov dnes, za súčasných vedecko-technických podmienok, býva relatívne jednoduchou záležitosťou. Podstatne zložitejšia je vnútorná verifikácia naračných prameňov, ktorá je založená na obsahovej, lexikálnej, stylistickej a ortografickej analýze textu. Jej úlohou je zistiť jeho konzistentnosť, relevantnosť, resp. aj tendenčnosť, ktorá je spravidla ideologicky determinovaná a v oblasti etnohistórie pomerne častá.

Osobitne významnou fázou analýzy dokumentu je jeho dešifrácia a identifikácia. Dešifrácia písomných prameňov, a to nielen cudzojazyčných, je nutná už preto, že medzi historickú skutočnosť a historika vstupuje tretia osoba, ktorá udalosti často zobrazuje zo svojho hľadiska a vo vlastnej sústave znakov. Bádateľ musí identifikovať autorstvo, obdobie, miesto a účel vzniku písomnosti, aby na základe toho správne pochopil jej dokumentačnú hodnotu, ktorá môže byť z rôznych dôvodov skrytá.

Typickým príkladom v tomto smere sú napríklad mnohé súkromné listy optantov občianstva ZSSR svojim príbuzným na Slovensku koncom štyridsiatych a začiatkom päťdesiatych rokov, ktorí sa snažili vyhnúť prísnej cenzúre osobitným spôsobom tak, že negatívne výpovede šifrovali pozitívnymi formuláciami, ktoré mohli adekvátne pochopiť iba adresáti.¹³ Zisťovanie hodnovernosti dokumentu v takýchto prípadoch nie je ľahké a nezaobíde sa bez dodatočného overenia.

V tomto zmysle je rozhodujúce, aby výskumník v etnohistórii celý dokument dekodoval, teda jazykovo i vecne porozumel informáciám, ktoré obsahuje. Znamená to porozumieť tzv. semiotickému štvoruholníku, teda vzťahom medzi predmetom skúmania, jeho odrazom, znakom a príjemcom. Ide aj o vystihnutie celkovej sociálnej podmienenosti prameňa a zváženie, či zohral skutočne takú úlohu, ktorú mu na prvý pohľad pripisujeme.¹⁴ Každý dokument má okrem dokumentačnej hodnoty aj hodnotu informačnú, ktorá závisí od množstva retrospektívnych a pre etnickú problematiku relevantných informácií, ktoré bádateľovi priamo alebo nepriamo poskytuje.

Jednou z rozhodujúcich fáz historického výskumu je interpretácia, teda vlastný výklad daného faktu. Odkrýva zmysel výpovede v skratke, bez zbytočných a nepoužiteľných aspektov. Pravda, každá výpoveď je vždy len fragmentárnou, preto je nevyhnutná komparácia. Jej úlohou v prvom rade je overiť a doplniť výpoveď získanú analýzou dokumentu. V tejto súvislosti zvláštnu pozornosť treba venovať interpretácii dokumentov z obdobia totalitných režimov, do ktorých pôvodcovia automaticky vkladali nacionálny princíp, resp. marxistický prístup, a to neraz i v deformovanej podobe.

Veľmi častou chybou historikov býva samoučelné kumulovanie historických prameňov, zvlášť dokumentov, niekedy aj druhotriedneho charakteru, ktoré je prejavom istej fetišizácie historických prameňov. Jeho dôsledkom je potom detailizovanie historického javu alebo procesu na úkor zachytenia ich podstaty.¹⁵ Istým vyvrcholením práce historika je syntéza, teda zaradenie už kriticky spracovanej výpovede do historického kontextu. Prirodzene, v tejto fáze sa nemožno vyhnúť mimopramennej báze historického skúmania, pretože v opačnom prípade by sa história obmedzovala iba na popis alebo interpretáciu dokumentov. Bádateľ sa nemusí vyhýbať ani hypotézam, teda určitým konštrukciám, ktoré sú prameňmi podložené len čiastočne, ba ani formulovaniu viacerých verzii, pokiaľ nedostatok pramenného materiálu mu znemožňuje vyvodzovať jednoznačné závery.

Táto požiadavka je mimoriadne aktuálna práve pri skúmaní dejín národov a národnostných vzťahov. Bádateľ v etnohistórii musí mať stále na zreteli, že historické pramene mali vo svojej dobe iné postavenie a úlohu, než im prisudzujeme dnes. Neodrážajú len objektívne fakty, ale aj javy ľudského vedomia. Navyiac, medzi obdobím vzniku prameňa po dobu jeho využitia v historiografii často uplynulo mnoho rokov, ktoré mnohokrát význam historických faktov posunuli a neraz i zmenili. Preto aktívny prístup historika k prameňom je v tejto súvislosti nevyhnutný.

Poznámky

¹ Bartoš, J.: Jak psát dějiny. Praha: Nakladatelství Svoboda 1984, s. 53.

² Ivanov, V. V.: Vztah historie a současnosti jako metodologický problém. Praha: Nakladatelství Svoboda

1976, s. 7.

³ Rakitov, A. I.: Historické poznání : systémově gnozeologický přístup. Praha: Nakladatelství Svoboda 1985, s. 195-197.

⁴ Bartoš, J.: Úvod do metodiky historického bádání a nauky o pramenech. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci 1999, s. 20.

⁵ Tamže, s. 23.

⁶ Kratochvíl, V.: Historický prameň a jeho funkcie vo výučbe dejepisu. Historická revue, 10, 1999, 1, s. 29.

⁷ Bartoš, J.: Úvod do nauky o historických pramenech. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého 1992, s. 17. Preklad S. K.

⁸ Tamže, s. 24.

⁹ ČSN 01 0183 : Informační prameny, Názvosloví Praha: Vydavatelství. Úřadu pro normalizaci a měření, 1984, s. 2. Preklad S.K.

¹⁰ Bartoš, J.: Úvod do nauky, s. 21-22.

¹¹ Eco, U.: Interpretácia a dejiny. In: Eco, U. et al.: Interpretácia a nad interpretácia. Bratislava: Archa 1995, s. 31-47.

¹² Avenarius, A.: Práca historika s dokumentmi minulosti. Historická revue, 10, 1999, 1, s. 28.

¹³ Mušíka, M.: Moja expedícia k optantom v Rovenskej oblasti roku 1964. In: Gajdoš, M.(Ed.): Čo dala - vzala našim rodákom optácia. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia. Košice, Prešov: Spoločenskovedný ústav SAV, Koordinačný výbor reoptantov 2002, s. 58.

¹⁴ Bartoš, J.: Úvod do nauky, s. 37.

¹⁵ Ďjakov, V. A.: Metodológia histórie v minulosti a súčasnosti. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda 1977, s. 109-110.

Documents and work with them in the field of ethno-history

Abstract

The author is sketching a gradual shift of the task of the written sources in research of history. He is defining basic notions connected with the theory and practice of historical research. The main attention is given to the documents, to their selection, specifics and basic modes of their utilization in historical research, especially in the field of ethnic issues. An attention is also given to the main phase of historical work and specific issues from the aspect of ethno-history.